

Nem ihlelet tehát diszkriminálni az elméleti és alkalmazott, az intern és extern ágazatok között — a fontosság és a tájékozódás szempontjából. A nyelvészet egysége megkívánja az ilyen jellegű művek elolvasását is. Lesznek benne a más témában dolgozók számára közvetlenül nem szükséges részek is, de feltétlenül található benne közvetlenül fontos, gondolatébresztő és új — minden filológiai, illetőleg humán érdeklődésű szakember számára is.

Szépe György

Vladimír Šmilauer: Úvod do toponomastiky (nauky o vlastních jménech zeměpisných) [Bevezetés a toponomasztikába (a földrajzi tulajdonnevekkel foglalkozó tudományba)]. Praha, 1963. Státní pedagogické nakladatelství. 220 lap.

1. A cseh toponomasztika az utóbbi években több jelentős munkával gazdagodott. Befejeződött Antonín Profous (1878—1953.) alapvető fontosságú művének, a történelmi Csehország történeti helynévtárának közreadása (Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny. I—V. Praha, 1947—1960.). E munka IV. kötetét — Profous halála miatt — Jan Svoboda fejezte be. Az V. kötetben Svoboda és Šmilauer dolgozta fel nyelvészetileg a 15 500 helynevet tartalmazó névtárat. Profous anyagának értékesítésével Šmilauer megrajzolta Csehország településtörténetét (Osídlení Čech ve světle místních jmen. Praha, 1960.). Ugyancsak Šmilauer a szerzője egy általános szláv toponomasztikai kézikönyvnek (Příručka slovanské toponomastiky. Návrh. I. A—L. Praha, 1963.), valamint a most ismertetendő egyetemi tankönyvnek (a továbbiakban: Úvod) is.

2. Az Úvod azokat a toponomasztikai előadásokat foglalja össze, amelyeket Šmilauer a Károly Egyetem bölcsészettudományi karán tartott. Úgy vezeti be az olvasót a földrajzi nevek tudományának elvi és módszertani kérdéseibe, hogy nem csupán a nyelvtudomány sajátos szempontjaira van tekintettel, hanem a toponomasztikában érdekelt néhány más tudományára: a történettudományra (főleg a történeti földrajzra) és a földrajztudományra (főleg a térképészetére) is. Érthető módon a cseh névanyagra támaszkodik, de a többi szláv nyelvnek és a nem szláv nyelveknek a földrajzi neveit is gyakran szóba hozza. Hat fejezetre tagozódik.

Az 1. fejezet (5—27) a toponomasztika elméletének és gyakorlatának legfontosabb alapelemeivel ismerteti meg az olvasót. A toponomasztika — Šmilauer megfogalmazása szerint — a földrajzi tulajdonnevekkel (nomina geographica) foglalkozó tudomány. A személyneveket vizsgáló antroponomasztikával, valamint az állat- és csillagnevek kutatásával együtt része az onomasztikának, azaz a tulajdonnevek tudományának. A tulajdonnév fogalmának szabatos meghatározását Šmilauer rendkívül nehéznek tartja azért, mert a tulajdonnevek (nomina propria) és a köznevek (nomina appellativa) csoportja között széles átmeneti övezet fekszik állandó ide-oda hullámmzással; gondoljunk a nagy kezdőbetű használatának időnként és nyelvenként változó szabályaira. — A földrajzi neveket Šmilauer a következőképp osztályozza: 1. Világrészek, államok, országok, tartományok, közigazgatási egységek stb. nevei (choronimák, vö. görög *χωρος* 'vidék'). 2. Helységnevek vagy szűkebb értelemben vett helynevek, azaz emberi településeknek és e települések egyes részeinek a nevei (toponimák, vö. görög *τόπος* 'hely'). 3. Térszínnevek, azaz embertől nem lakott helyek nevei: a) víznevek (hidronimák, vö. gör. *ὕδωρ* 'víz'); b) térszíni formák, domborzati alakulatok nevei (oronimák, vö. görög *ὄρος* 'hegy'); c) határrésznevek, dűlőnevek; d) kisebb természetes képződményeknek, így például szikláknak, barlangoknak a nevei; e) egyes tereptárgyaknak, így pl. nevezetes fáknak, kápolnáknak, sírhalmoknak stb. nevei; f) közlekedési nevek, azaz utak, vasútvonalak,

kikötők stb. nevei. — A toponomasztikai munka természetének jellemzésére a szerző L. Steinberger szavait idézi: „A toponomasztikának két lelke van: filológiai lelke és történettudományi lelke”. Ez azt jelenti, hogy a földrajzi neveket nem lehet egyoldalúan, csupán nyelviileg vizsgálni, hanem ki kell terjeszkedni a neveket viselő tárgyakra s a neveket adó és használó emberekre is. A toponomasztikai vizsgálatok nyelvészeti és történettudományi oldala azonban nem mindig érvényesül egyformán. Svédországban, ebben az onomasztikai szempontból legfejlettebb országban a földrajzi neveket sokáig mindenképp előtérbe helyezték, és csak később kezdték a történettudomány igényeit is kielégíteni. Németországban fordított volt a helyzet, a földrajzi nevek kutatása ott eleinte a településtörténetnek állott a szolgálatában. A svéd és a német toponomasztika eltérő fejlődésének megvan a maga természetes oka. A germán jellegű svéd helynevek viszonylag későn jelentek meg az írásos emlékekben, de a továbbiakban idegen hatások nélkül, szervesen fejlődtek. A németországi helynévanyag régebről adható, nyelvi szempontból viszont nem egységes, hanem vidékenként más és más összetételű. — A modern toponomasztikának az a feladata, hogy a nyelvi vonatkozások kutatása mellett „értse meg a földrajzi névanyagot mint a nép szellemi erőinek termékét, vizsgálja meg történeti fejlődésében, területi tagozódásában és társadalmi rétegződésében” (A. Bach). A toponomasztikában többféle tudományág eszközeit és szempontjait kell komplex módon felhasználni; szűk érdeklődésű, egyoldalú szakember nem művelheti eredményesen. Találónak nevezi a toponomasztikát K. L. Escherich hídtudománynak, „Brückenwissenschaft”-nak. Minthogy pedig a tudományok mai fejlettségéig fokán aligha lehet valaki egy személyben nemcsak jó filológus és történész, hanem földrajztudós és természetbúvár is, célszerű toponomasztikai munkaközösségeket szervezni. — Az 1. fejezetben számot ad még Šmilauer az onomasztikai kongresszusokról és folyóiratokról, az onomasztikai munka szervezeti formáiról, az egyes országokban létesített onomasztikai archívumokról, a fontosabb bibliográfiákról és a cseh toponomasztika történetéről.

A 2. fejezetben (28—54) a toponomasztikai anyag összegyűjtéséhez szükséges tudnivalókról tájékoztat a szerző. Hangsúlyozza, hogy az anyaggyűjtés a toponomasztikai munkának talán legfontosabb mozzanata. Gyakran teljesen elégséges az, hogy az anyagot összegyűjtjük: a magyarázat már magától adódik. Az összegyűjtött anyag akkor is megtartja értékét, ha az anyaghoz fűzött fejtegetések esetleg mind téveseknek bizonyulnak. A fejtegetések csak hipotézisek, az adatok azonban tények. A hipotézisek megdőlhetnek, de a tények mindenkor megmaradnak. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a földrajzi névanyag magyarázatáról le kell mondani. Az anyaggyűjtés és a magyarázat kölcsönösen feltételezi és támogatja egymást. Az anyaggyűjtés technikáját is tökéletesíthetjük, ha figyelembe vesszük a toponomasztikai értelmezés követelményeit. — A gyűjtőnek lényegében háromféle anyaggal lehet dolga: a) történeti anyaggal; b) földrajzi anyaggal; c) nyelvjárási anyaggal. — A történeti anyagban a régebbi korra vonatkozólag az oklevelek a legfontosabbak. Legtöbb bennük a helynév, valamint a víz- és erdőnév, és csak elvétve található határrésznév. Az oklevélkiadások használatakor óvatosságra van szükség. Ellenőrizni kell a földrajzi nevek azonosítását. A cseh toponomasztika legfontosabb történeti forrásait Šmilauer a következő csoportosításban ismerteti és értékeli: 1. alapvető fontosságú munkák (történeti helynévtárak stb.); 2. történeti anyag: a) a fehérhegyi csata előtt; b) a fehérhegyi csata után. A történeti források felsorolása után Šmilauer arra figyelmezteti olvasóit, hogy a földrajzi nevek vizsgálata nem korlátozódhat csupán a legrégebbi korra. Fontos és értékes az új és a legújabb fejlődés is, hiszen itt a források bősége jó bepillantást enged a névadás lélektanába és technikájába. Az angliai tapasztalatok szerint gyakran épp a késői források derítenek váratlanul fényt a nevekre. Ilyen értelemben kell venni D. Gerhardt paradoxonszerű kijelentését is: „A jelen gyakran fontosabb történeti forrás, mint a

múlt". — A földrajzi anyag térképekből, atlaszokból, földrajzi munkákból és névtárakból, lexikonokból (helységnevtár, víznévtár stb.) áll. — A nyelvjárások anyagának helyszíni gyűjtésére főleg a térszínnevek esetében van szükség, de hasznos a helységnevek nyelvjárási gyűjtése is. Tapasztalt gyűjtők állapotották meg, hogy a népi helységneveket ajánlatosabb a szomszédságban, nem pedig az illető településen feljegyezni; így biztosabban kikapcsolható a hivatalos névhasználat befolyása. Az adatközlők kiválasztását és a gyűjtött anyag értékelését körültekintő módon kell végezni. Akad néhány olyan adatközlő is, aki inkább kitalál egy-egy nevet, csak hogy válaszolni tudjon minden kérdésre. A népi nevek közé nem népi eredetűek is kerülhetnek; a hegyi vezetők például jórészt a térképekről ismerik a neveket. Az egyes nevek régiségéről kapott helyszíni tájékoztatás nem szokott megbízható lenni. Nagy a jelentősége a helyszíni gyűjtésnek a határrészek (dűlőnevek) vizsgálatában. Az ilyen irányú gyűjtéshez a szerző módszertani útbaigazítást ad.

A 3., legterjedelmesebb fejezetben (55—121) a szerző a földrajzi nevek nyelvi oldalával foglalkozik. Egyetért E. Dickenmann nézetével: „Az onomasztika gerince a filológiai értelmezés”. A földrajzi nevek nyelvi alakulatok, szóképzési elemek, tehát mindenekelőtt nyelvészetiileg kell őket vizsgálni. A filológiai elemzésnek fel kell ölelnie a nevek teljes történeti fejlődését, akár ismeretes az etimológiájuk, akár nem. Minden egyes alakváltozatot meg kell magyarázni, nem pedig csupán a jelenkorban használatosakat, hiszen mindegyiknek megvan a maga oka. Össze kell gyűjteni az alakváltozatok első előfordulásait, ügyelve arra, hogy a legrégebb feljegyzések nem mindig a legmegbízhatóbbak; a későbbi adatok néha beszédesebbek. Ha valamely földrajzi névről csak egyetlen egy adat áll rendelkezésre, többnyire tartózkodni kell a magyarázattól. Az adatok időrendje nem feltétlenül azonos az alakváltozatok fejlődésének rendjével. Az alakváltozatok egymással párhuzamosan, egyidejűleg is élhettek, és az emlékekbe hol az egyik, hol a másik kerülhetett be. Olykor az újabb emlékekben korai, de fenn nem maradt oklevelekből átvett alakokra lehet bukkanni. A földrajzi név népi (nyelvjárási) alakjának nagy a fontossága, mert a kancelláriai, irodalmi alaknál hívebben megőrizheti a név eredeti hangtestét, és megkönnyítheti a helyes etimológiai magyarázatot. Az írásbeliségben rögzített alakok és a népi alakok egymáshoz való viszonya változatosan sokféle lehet: a) a kettő között olyan természetű különbség van, mint a közsavak irodalmi és nyelvjárási alakjai közt; b) a népi alak behatolt az írásos gyakorlatba is; c) az irodalmi nyelvben helytelen alak honosodott meg, esetleg tudákos etimologizálás hatására; d) egyes, csúfolkodásra okot szolgáltató alakokat a hivatalos használatban tudatosan kiigazítottak; e) egy-egy régi alak használatának felújításakor pontatlanságok történtek. — Részletesen foglalkozik Šmilauer az idegen eredetű földrajzi nevek problematikájával, kitérve az átvételkor végbemenő hang-, alak- és jelentéstani változásokra, a párhuzamos névadásra stb. Annak szemléltetésére, hogy a köznevek átvételét el kell különíteni a földrajzi nevek átvételétől, Šmilauer többek között a magyar *Pest* városnévre hivatkozik. Melich nézetével összhangban úgy véli, hogy *Pest* magyar névadás eredménye a magyar *pest* 'kemence' < bolgár *pešt* 'ua.' köznévfelhasználásával. Moór (*Studia Slavica* 8: 286—90) és Kniezsa (*Studia Slavica* 9: 28—32) újabb kutatásai szerint azonban ez a nézet nem helyes; *Pest* nem magyar, hanem bolgár névadással keletkezett a bolgár *pešt* 'barlang' alapján. — Részletesen tárgyalja Šmilauer a földrajzi nevek helyesírás, hangtani, szóképzési, alaktani és szókinestani kérdéseit. Rámutat arra, hogy a keltezett és lokalizált toponomasztikai forrásanyag segítségével biztosabban meg lehet határozni a hangváltozások kronológiáját és területi elterjedését, mint az egyéb emlékek alapján. Nyomatékosan emlékeztet a filológiai pontosság követelményeire. Annak a pusztá találgatása, mit jelenthetett eredetileg ez vagy az a név és honnan származhat, csak a nehézségeket növeli; halmozódnak az elméletek és

nem világosságot, hanem homályt terjesztenek. Az etimológiai magyarázat csak akkor hasznavehető, ha birtokában van az alábbi kritériumoknak: a) összhangban van az adatokkal kronológiai és hangtani vonatkozásban; b) összhangban van a topográfiával; c) összhangban van a névadás lélektanával. Az onomasztika természetesen nem merülhet ki a nevek eredetének megfjtésében, hanem nyomon kell követnie a nevek egész fejlődését. Az etimologizálásban középúton kell haladni a szenvedélyes maximalizmus és a túlzottan szkeptikus minimalizmus között, szem előtt tartva J. Grimm szavait: „Mindent meg akarok ugyan magyarázni, amit tudok, de nem tudok mindent megmagyarázni, amit akarok.”

A 4. fejezetben (122—152) Šmilauer a földrajzi nevek tárgyi vonatkozásait veszi sorra. Elsőnek a reális, természeti tényezők szerepét vizsgálja. A svéd J. Sahlgrennek abból a megállapításából indul ki, hogy a földrajzi név tulajdonképpen a legrövidebb formában adott leírás. A leírt dolog ismerete a név megértésének nélkülözhetetlen feltétele. A „Wörter und Sachen” elvét a toponomasztikában a „név és táj” elve cseréli fel. A kutatónak lehetőleg a helyszínen kell meggyőződnie arról, milyen sajátossága alapján kapta a nevet ez vagy az a földrajzi objektum. A térkép sok mindentről (pl. a talaj színéről, a patakmeder fenekéről) nem nyújt felvilágosítást, és amellet túlságosan objektív. Nem szabad megfélekedni arról a tényről, hogy a földrajzi nevekben az egyszerű emberek rendkívül konkrét szemlélete tükröződik, nem pedig földrajzi és geológiai szakembereké. V. A. Nikonov megfogalmazása szerint: „A földrajzi nevek nem a természeti és földrajzi környezet tényképei; a földrajzi nevek mindenkor szociálisak”. A nevek keletkezésének természeti hátterét vizsgálva főleg a földrajz, geológia, növény- és állattan segítségét kell igénybe venni. — A földrajzi nevek történeti és művelődési vonatkozásainak kutatására azért van szükség, mert a nevek túlnyomó többsége a múltban keletkezett, és a múlt társadalmi, művelődési és lélektani viszonyainak ismerete nélkül nem is érthető meg. A régészet, őstörténet, helytörténet (genealógia stb.), településtörténet, társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténet eredményeit fel kell használni a toponomasztikában.

Az 5. fejezetben (153—179) a szerző a földrajzi nevek életével foglalkozik, kapcsolódva a 3. fejezet anyagához. A következő kérdéseket hozza szóba: 1. A nevek száma; a nevek hosszúsága; 2. Ki adja a nevet?; 3. A névadás lélektana; 4. A névadás tervszerűsége; 5. A névadás eszközei; 6. A nevek jelentésének változásai; 7. A nevek változékonysága; 8. Települések pusztulása. Fejtegetéseinek alátámasztására Šmilauer bőszegesen sorol fel példákat. A földrajzi nevek irradációjának, tehát annak a jelenségnek a szemléltetésére, hogy a nevek eltérő jellegű földrajzi objektumokra vonódhatnak át, egyebek között megemlíti a Magas-Tátrában gyakori láncolatos névátvitelt is. Poprád város mellett fekszik *Vel'ká* (magyarul *Felka*) község. Átfolyik rajta és nem messze tőle ömlik a Poprád folyóba az a patak, amely róla kapta *Velický potok* (= *Felkai patak*) nevét. A patak mentén fölfelé haladva a *Velická dolina*-ba (= *Felkai völgy*) érünk. A völgy felső részén található a *Velické pleso* (= *Felkai tó*). Följebb, a Gerlachfalvi csúctól (2663 m) északra emelkedik a *Velický štít* (= *Felkai csúcs*; 2320 m); alatta van a *Velické sedlo* (= *Felkai nyereg*). A Felkai csúcs Felka községtől 16,5 km távolságra van légvonalban, de a község nevét — mint láthatjuk — szervesen összefüggő közvetítő lánc vitte fel a csúcsra. — A névváltoztatásokkal kapcsolatosan Šmilauer kitér az utcanévek viszontagságos sorsára is. Némelyik utcának különösen gyakran cserélgették a nevét. A prágai Královské Vinohrady kerületben levő *Makarenkova ulice* (= *Makarenko utca*) például a következő előzmények után jutott mostani nevéhez: 1875—1884: *Wimmerova*; 1884—1926: *Čelakovského*; 1926—1940: *Polská*; 1940—1945: *Poznaňská*; 1945—1946: *Polská*; 1946—1952: *Jana Masaryka*; 1952 óta: *Makarenkova*. Az efféle gyakori névváltoztatások természetesen sok zavart okoznak. Állást foglalt ellenük az 1949-ben

Brüsszelben megtartott III. onomasztikai kongresszus is. E. Schwarz szerint a nevek is történelmi emlékek, és a műemlékekhez hasonlóan a törvény védelmében kellene őket részesíteni.

A VI. fejezetben (180—194) a földrajzi nevek kutatásában rejlő veszélyeket és a toponomasztika jelentőségét vázolja fel a szerző. A veszélyek egy része magának a toponomasztikai anyagnak a természetéből következik. Állandóan számolni kell az alábbi nehézségek valamelyikével: 1. A földrajzi nevek olykor a véletlen folytán, valamilyen apró-cseprő esemény alapján keletkeztek, tehát egyáltalán nem jellemzők az illető földrajzi objektumokra. 2. A névadási indítékok többnyire szerfölött egyszerűek, szokványosak, egyhangúak. Kevés bennük a romantika. 3. A földrajzi névanyagban gyakori a népetimológias úton átalakított idegen eredetű név. 4. A földrajzi neveket gyakran érik analógiás hatások, alaki módosulások; átkerülhet egy-egy név olyan vidékre is, ahol eredetileg ismeretlen volt. 5. A földrajzi nevek között sok a homonima. 6. A földrajzi neveket sokszor csak későn és hibásan jegyezték fel; a források adatai pontatlanok lehetnek. 7. A földrajzi nevek eltorzulhatnak a forrásokot kiadó szakemberek hibájából. 8. A toponomasztikai irodalomból sok téves értelmezést kell kiszűrni. Igaza van A. Bachnak: A névtudományi kutató rendkívül terjedelmes, nehezen hozzáférhető, makacs és rosszul előkészített anyaggal dolgozik. Mindezek folytán a toponomasztikai fejtegetések — különösen a legrégebbi korra vonatkozólag — jobbára csak hipotézisek. A. Mawer szerint a földrajzi nevek magyarázatait inkább kísérleteknek és próbálkozásoknak, mintsem dogmáknak és megfellebbezhetetlen ítéleteknek kell tekinteni. Nem szabad e hipotéziseket nihilista módon elvetni és az etimológiai „ignorabimus” álláspontjára helyezkedni, de tényekként sem szabad őket kezelni. A biztos etimológiák száma eltörpül az etimológiai ötletek száma mellett. Sok nevet különféleképpen, több nyelvből is meg lehet magyarázni. Az effajta zűrzavarra kell gondolnunk V. Flajshans szavainak olvasásakor: „A helyneveket több fátyol is takarja”. — A toponomasztikai anyagban lappangó veszélyeket a kutatók személyében rejlő veszélyek is tetézhetik. A kellő történettudományi és nyelvészeti képzettség hiánya, a megfontoltság és óvatosság elégtelensége, a tudományos rögeszme és a nemzeti elfogultság állandóan kísértő veszedelme a toponomasztikának. A nemzeti részrehajlásról Šmilauer így nyilatkozik: „A tudomány kétségkívül nemzetét szolgálja, de azért, hogy megállapítsa számára a tényeket és a valóságot, hogy megmondja neki az igazat. Ha illúzióinak és hiúságának hízeleg, akkor nem tisztességes szolgálóleány, hanem ringyó”. A toponomasztikai dilettantizmusnak és tévtanoknak minden országban hosszú a története. — A toponomasztika a nyelvészeti, történettudományi, földrajzi, néprajzi, régészeti, geobotanikai stb. kutatások szintéziseként tevődik össze; mindezeket a tudományágakat bőségesen gazdagítja. Feltárja a társadalom fejlődését a földdel való kapcsolatának teljes sokrétűségében, és kimutatja a különféle népek szerepét a vizsgált földrajzi névanyag kialakításában. Hazaszeretetre és más népek megbecsülésére nevel. — A fejezet végén Šmilauer a földrajzi nevek fiatal kutatóihoz fordul, és módszertani tanácsokkal látja el őket. Sokoldalú tájékozottságot, alaposságot, pontosságot, óvatosságot, becsületességet és sok munkát kíván tőlük.

A kötetet rövidítésjegyzék (195—199) és mutató (200—216) zárja le.

3. Šmilauer könyve kitűnően megfelel céljának: világosan, tömören, módszeresen és sok példával szemléltetve tárja fel a toponomasztika világát. Megtalálható benne mindaz, ami a kezdő kutató első önálló szárnypróbálgatásait biztonságosabbá teheti. Megállapításai, észrevételei megbízhatók; egy kutató- és oktatómunkában töltött élet bőséges tapasztalatain alapulnak. Széles körű szaktudás, higgadt józanság, tudományos igényesség és nemes tárgyilagosság jellemzi az egész kötetet. Nemesak egyetemi tankönyvként, hanem a névtudomány ismertetőjeként és népszerűsítőjeként is jó szolgálatot tehet. Haszonnal forgathatják a földrajzi nevek magyar kutatói is.

Kiss Lajos